

**МАШИНА-ТРАКТОР ПАРКИНИНГ МАСЪУЛИЯТ МАРКАЗЛАРИ ВА БИЗНЕС
ЖАРАЁНЛАРИНИ АНИҚЛАШ – ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИНИ УСЛУБИЙ
ТАЪМИНЛАШНИНГ АСОСИЙ ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ**

doi.org/10.55439/ECED/vol24_iss3/a21

Туркманов Аъзам Сайдуллаевич
Тошкент давлат иқтисодиёт университети,
мустақил изланувчиси

Аннотация. Мақолада машина-трактор паркиннг масъулият марказлари ва бизнес жараёнларини аниқлаш – харажатлар ҳисобини услубий таъминлашнинг асослари, харажатларни ҳисобга олиш жараёни, ташқи ва ички омиллар таъсирини баҳолаш, стратегик мақсадлар, ҳуқуқий тартибга солиш, ташқи ва ички манфаатдор томонлари, харажатларни ҳисобга олишга методик ёндашув элементлари: мақсад, вазифалар, усули, ҳисоблар, харажатларни ҳисобга олишга комплекс ёндашув, бизнес жараёнлари учун харажатларни ҳисобга олиш, молиявий жавобгарлик марказлари бўйича, харажатлар келиб чиқадиган жойларда харажатларни ҳисобга олиш, функционал гуруҳлар, сегментлар, мавсумийлик омилни ҳисобга олган ҳолда, бирлаштирилган мавсумийлик, мавсумийлик омилни ҳисобга олмаган ҳолда, машина-трактор паркларида интеграциялашган услубий ёндашувни амалий амалга ошириш мақсадида харажатлар ҳисобини ташкил этиш ва юритиш жараёнини ахборот билан таъминлашнинг ўзига хос хусусиятлари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: харажат, харажатлар ҳисоби ва назорати, маҳсулот, иш ёки хизматлар таннархини ҳисоблаш жараёни, таннарх, харажат элементлари ва калькуляция моддалари, жавобгарлик марказлари бўйича сегментар ҳисоб ва ҳисобот, ички хўжалик бўлинмалари, интеграция, рационалик, универсаллик, синтетик харажатлар ҳисоби.

**ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЦЕНТРОВ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРОЦЕССОВ
МАШИННО-ТРАКТОРНОГО ПАРКА – ОСНОВНЫЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ МЕТОДОЛОГИИ
РАСЧЕТА СТОИМОСТИ**

Туркманов Азам Сайдуллаевич -
Ташкентский государственный экономический
университет, независимый исследователь

Аннотация. Определение центров ответственности и бизнес-процессов автомобильно-тракторного парка в статье – основы методологического обеспечения учета затрат, процесс учета затрат, оценка влияния внешних и внутренних факторов, стратегические цели, правовое регулирование, внешние и внутренние заинтересованные стороны, элементы методологического подхода к учету затрат: цель, задачи, метод, расчеты, комплексный подход к учету затрат, учет затрат для бизнес-процессы, в соответствии с центрами финансовой ответственности, учет затрат в местах возникновения затрат, функциональные группы, сегменты,, изучена специфика предоставления информации для процесса организации и ведения учета затрат с целью практической реализации комплексного методологического подхода в машинно-тракторных парках, без учета фактора комбинированной сезонности, сезонности нерегулярности.

Ключевые слова: себестоимость, учет и контроль затрат, процесс расчета себестоимости продукции, работ или услуг, себестоимость, элементы затрат и статьи калькуляции, сегментарный учет и отчетность по центрам ответственности, внутренние экономические единицы, интеграция, рациональность, универсальность, синтетический учет затрат.

**DETERMINATION OF THE RESPONSIBILITY CENTERS AND ECONOMIC PROCESSES OF THE
MACHINE AND TRACTOR FLEET - THE MAIN COMPONENTS OF THE COST CALCULATION
METHODOLOGY**

Turkmanov Azam Saydullayevich -
Tashkent State University of Economics,
independent researcher

Annotation. Determination of the Centers of responsibility and business processes of the car-tractor Park in the article – fundamentals of methodological provision of cost accounting, cost accounting process, assessment of the influence of external and internal factors, strategic goals, Legal Regulation, external and internal stakeholders, elements of a methodological approach to cost accounting: purpose, tasks, method, calculations, an integrated approach to cost accounting, cost accounting for business processes, according to financial responsibility centers, cost accounting in places where costs arise, functional groups, segments,, the specifics of providing information for the process of organizing and maintaining cost accounting for the purpose of practical implementation of an integrated methodological approach in machine-tractor parks, without taking into account the factor of combined seasonality, seasonality, have been studied.

Keywords: cost, cost accounting and control, the process of calculating the cost of products, works or services, cost, cost elements and calculation items, segmental accounting and reporting by responsibility centers, internal economic units, integration, rationality, universality, synthetic cost accounting.

Кириш. Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий бозор муносабатларини эркинлаштириш йўли орқали ривожланмоқда. Хўжалик юритувчи субъектларни бошқариш, унинг олдига қўйилган режа кўрсаткичларига доир вазифаларни бажариш мақсадида хўжалик фаолияти устидан кундалик кузатиб боришни талаб қилади. Бундай кузатиш ва бошқариш хўжалик ҳисоби ёрдамида амалга оширилади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг хўжалик фаолияти устидан раҳбарлик қилиш ҳамда ишлаб чиқаришнинг боришини бошқариш мақсадида ахборотларни олиш учун фақат кузатувни амалга оширишнинг ўзи кифоя қилмайди. Олинган маълумотларни ўлчаш, яъни менежерларга зарур бўлган маълум бир миқдорий кўрсаткичларда ифодалаш лозим бўлади. Ундан сўнг бу кўрсаткичлар бошқаришга зарур бўлган йўналишда ахборотни гуруҳлаш, хўжалик фаолиятини баҳолашда ва ахборот билан таъминлаш мақсадида харажатлар ҳисобининг тутган ўрни, вазифалари беқиёс ошмоқда. Шу боис масъулият марказлари ва бизнес жараёнларини аниқлаш харажатлар ҳисобини услубий таъминлашнинг, турларини бугунги кун талабига мос равишда такомиллаштиришни тақозо этади. Шулардан келиб чиққан ҳолда, масъулият марказлари ва бизнес жараёнларини аниқлаш харажатлар ҳисобини услубий таъминлашнинг комплекс тизими ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, резервларни йиғма ҳисоблаш ҳамда уларни аниқлаш орқали субъектларнинг фаолиятига ҳолисона баҳо беришдан иборатдир.

Машина-трактор парклари учун харажатларни самарали ҳисобга олишни ташкил этиш зарурати корпоратив стратегияни ишлаб чиқиш, амалга ошириш ва назорат қилиш, самарадорлик кўрсаткичларини яхшилаш, харажатлар бўйича етакчиликка эришиш ва қўллаб-қувватлаш, узоқ муддатли истиқболда харажатларнинг хулқ-атворини башорат қилиш, хавфларни минималлаштириш зарурати билан боғлиқ бўлади.

Ташқи ва ички муҳитнинг салбий таъсири. Машина-трактор парклари фаолиятига ташқи омилларнинг таъсирини истисно қилиб бўлмайди, ички муҳит омилларининг салбий таъсирини эса минималлаштириш мумкин, яъни харажатларни ҳисобга олиш бўйича таклиф этилаётган комплекс услубий ёндашув айнан шунга қаратилган.

Харажатларни ҳисобга олиш амалиётида масъулият марказлари томонидан харажатлар ҳисобини ташкил этиш кенг тарқалди.

Масъулият марказлари деганда, машина-трактор паркиннинг бизнес-жараёнларни амалга оширишни таъминловчи бўлинмалари тушуни-

лади, уларнинг ҳар бирининг менежерлари ишнинг бажарилиши учун жавобгардир. Масъулият марказларини ҳисобга олиш – субъект томонидан белгиланган ҳар бир масъулият марказида иқтисодий ҳаёт фактларини тўплаш, рўйхатга олиш, тизимлаштириш ва тақдим этиш жараёни. Масъулият марказларининг тўрт компонентли моделига амал қилишади, улар харажатлар маркази, фойда маркази, даромад маркази ва инвестиция маркази билан ифодаланади. Фойдаланиш учун тавсия этилган услубий ёндашув харажатлар марказлари томонидан бухгалтерия ҳисоби назариясини ишлаб чиқишга қаратилган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Иқтисодий модернизациялаш шароитида ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда харажатлар алоҳида ўрин тутди. Харажатлар маҳсулотларни ишлаб чиқариш, товарлар сотиш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ бўлган сарфларнинг пулдаги ифодасидир. Харажат моддий ресурсларни сотиб олишга қилинган сарфлар бўлиб, даромадлар ва харажатлар концепциясига кўра, шу даврнинг ўзида даромад келтириши керак. Харажатларга миллий стандартларда қуйидагича таъриф берилади: “Харажатлар активларнинг қисқариши ёки сарфланиши натижасида иқтисодий ресурсларнинг камайиши, шунингдек, даромадларни олишга оид хўжалик субъектининг одатий фаолияти натижасида мажбуриятларнинг пайдо бўлишидир” [1].

Харажатлар таркиби Ўзбекистон Республикасида “Маҳсулот(иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом”да белгилаб қўйилган.

Мазкур Низомга мувофиқ, харажатлар икки гуруҳга бўлиниб ҳисобга олинади белгиланган:

- маҳсулот таннархига киритилмайдиган харажатлар;
- маҳсулот таннархига киритилмайдиган харажатлар;
- молиявий фаолият бўйича харажатлар;
- фавқулодда зарарлар.

Хўжалик юритувчи субъектлар юридик шахсларнинг, шунингдек, юридик шахс бўлмаган ҳолда тадбиркорлик фаолияти билан шуғullanувчи жисмоний шахсларнинг маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини аниқлашнинг ягона методологик асосларини белгилайди [2].

Хўжалик юритувчи субъектларнинг харажатлар марказлари маҳсулот ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш, ишларни бажариш билан бевосита боғлиқ бўлган бирликлар, шунингдек,

харажатларни назорат қилувчи маъмурий-бошқарув бирликлари (дирекция, молия бўлими, бухгалтерия ҳисоби ва шу кабилар) билан ифодаланади.

Бундан ташқари тадқиқот доирасида фойда ва инвестиция марказлари томонидан бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга, бу ҳам харажатларни назорат қилиш

имконини беради. Даромад маркази тадқиқот объекти эмас, чунки у харажатларни назорат қилишга қаратилган эмас.

О.Г.Маслованинг[3] тадқиқотлари асосида кўриб чиқилган масъулият марказларини тақсимлашнинг концептуал асослари нафақат оператив, балки стратегик бошқарувга ҳам қаратилган.

1-жадвал

Машина-трактор паркида харажатларни ҳисобга олиш учун жавобгарлик марказларини ажратишнинг концептуал асослари

Баҳолаш мезони	Харажатлар маркази	Фойда маркази	Инвестиция маркази
Яратиш мақсади	Ҳар хил турдаги бухгалтерия ҳисоби функцияларини харажатларга нисбатан амалга ошириш	Молиявий натижаларга нисбатан ҳар хил турдаги бухгалтерия ҳисобининг функцияларини амалга ошириш	Инвестициялар билан боғлиқ ҳолда бухгалтерия ҳисобининг ҳар хил турларининг функцияларини амалга ошириш
Вазифалар	<ol style="list-style-type: none"> 1. Харажатларни режалаштириш, ҳисобга олишни, назорат қилишни, таҳлил қилишни, уларнинг қийматини тартибга солишни таъминлаш. 2. Харажатларни камайтириш учун захираларни излаш орқали уларни минималлаштириш. 3. Материаллар истеъмоли кўрсаткичларини янгилаш. 4. Харажатларни шакллантирувчи ташқи ва ички омиллар таъсирини баҳолаш. 5. Хўжалик юритувчи субъект стратегияси доирасида марказ ишини мувофиқлаштириш. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Фаолият натижаларини режалаштириш, ҳисобга олиш, назорат қилиш, таҳлил қилишни таъминлаш. 2. Харажатларни камайтириш ва даромадларни ошириш усулларини топиш. 3. Ташқи ва ички муҳит омилларининг самарадорлик натижаларига таъсирини баҳолаш. 4. Хўжалик юритувчи субъект стратегияси доирасида марказ ишини мувофиқлаштириш. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Инвестицияларни режалаштириш, ҳисобга олиш, назорат қилиш, таҳлил қилиш, уларнинг қийматини тартибга солишни таъминлаш. 2. Инвестициялардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш. 3. Инвестицияларнинг максимал рентабеллигини таъминлаш. 4. Хўжалик юритувчи субъект стратегияси доирасида марказ ишини мувофиқлаштириш.
Менежернинг жавобгарлик даражаси	Амалга оширилган харажатлар учун	Олинадиган даромадлар учун ва қилинган харажатлар	Олинадиган даромадлар учун, сарфланган харажатлар, инвестициялар
Кузатиладиган кўрсаткичлар	Масъулият марказлари бўйича харажатлар, фаолият турлари	Корхонанинг бўлинмалари, фаолият йўналишлари бўйича даромадлар ва харажатлар; фойда; зарар; рентабеллик; пул оқимлари	Бутун ташкилот ва таркибий бўлинмалар учун даромадлар ва харажатлар, инвестициялар, инвестициялар рентабеллиги, қайтарилиш, соф жорий қиймат
Назорат объекти	Харажатлар	Даромад ва харажатлар	Даромадлар, харажатлар, инвестициялар
Асосий афзалликлари	<ul style="list-style-type: none"> – масъулият марказлари ва харажатлар марказлари томонидан кўп даражали бошқарув қарорларини қабул қилиш учун харажатлар тўғрисидаги маълумотларни шакллантириш; – харажатларнинг ҳаракатини башорат қилиш; – харажатлар ва нормалардан четланишларни жорий ва стратегик таҳлил қилиш; – бизнес стратегияси доирасида харажатлар марказларининг натижаларини баҳолаш 	<ul style="list-style-type: none"> – масъулият марказлари фаолиятининг молиявий натижаларини ва кўп босқичли бошқарув қарорларини қабул қилиш учун фаолият турларини белгиловчи харажатлар қиймати тўғрисидаги маълумотларни шакллантириш; – фойда ва зарарларга таъсир этувчи харажатлар қийматини прогнозлаш; – жорий ва стратегик фойда ва зарар таҳлили; – бизнес стратегияси доирасида фойда марказлари фаолиятини баҳолаш; – кўп даражали бошқарув қарорларини қабул қилиш учун инвестиция харажатлари тўғрисидаги маълумотларни шакллантириш 	<ul style="list-style-type: none"> – инвестицияларнинг жорий ва стратегик таҳлили, хусусан, харажатлар нуқтаи назаридан; – инвестициялар рентабеллигини баҳолаш; – инвестиция марказлари фаолиятини баҳолаш

Манба: муаллиф ишланмаси.

Жадвалдан кўриниб турибдики, масъулият марказларини яратишдан мақсад ҳар хил турдаги бухгалтерия ҳисоби (молиявий, солиқ, анъанавий ва стратегик бошқарув) функцияларини харажатларга нисбатан амалга оширишдир.

Масъулият марказлари томонидан бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш бошқарув қарорларини қабул қилиш жараёнини таъминлайдиган тегишли маълумотлар базасини шакллантириш учун асос яратиш имконини беради.

Шу билан бирга, шуни таъкидлаш керакки, ўрганилаётган харажатлар ҳисобига комплекс услубий ёндашув топ-менежерларнинг жорий эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда маълумот тўплаш учун кўшимча йўналишларни аниқлаш имконини беради.

Тадқиқот иши доирасида яхлит услубий ёндашувни амалда татбиқ этиш учун масъулият марказлари харажатлар марказлари билан боғланиши керак.

Масъулият марказлари ва харажатлар марказлари ўртасидаги муносабатларни аниқлаш масаласида тадқиқотчилар консенсусга келмадилар.

Шундай қилиб, биринчи гуруҳ тадқиқотчи олимларининг, хусусан, В.Б.Ивашкевич, Т.П.Карпова фикрига кўра, масъулият маркази кенгроқ тушунча бўлиб, бир нечта харажатлар марказларини бирлаштира олади [4, 5].

Яна бир позицияни М.А.Вахрушина ифодалайди, келиб чиқиши ва жавобгарлик марказлари бўйича харажатларни ҳисобга олишни ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олишнинг турли соҳалари сифатида кўриб чиқади [6].

Б.А.Хасановнинг таъкидлашича, жавобгарлик марказлари бошқарув ҳисоби тизимида муҳим объект ҳисобланиб, бошқарув ходимлари фаолиятини ташкил этишга йўналтирилган янги психологик талқиндир. Унинг асосий мақсади назоратдан кўра кўпроқ ўзини бошқаришда бошқарув ходимларига ёрдам беришдир.

Хўжалик юритувчи субъектларда жавобгарлик марказлари бўйича ҳисобни ташкил этишнинг асосий мақсади фаолият харажатлари ва даромадлари ҳақидаги маълумотларни алоҳида-алоҳида умумлаштириш ҳамда улар бўйича мавжуд четланишларни бўлинмалар зиммасига юклашдан иборат [7].

А.И.Аликуловнинг таъкидлашича, ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш жараёнини иккита ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдирувчи босқич сифатида кўриш мумкин: 1) ишлаб чиқариш объектлари ва харажатларнинг ҳосил бўлиш жойи бўйича ҳисоб олиб бориш; 2) маҳсулот таннархини калькуляция қилиш. Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби: харажатларни харажат элементлари ва моддалари бўйича

гуруҳлаш ҳамда назорат қилишни ўз ичига олади. Унга қуйидагилар киради: – харажатларни ишлаб чиқариш объектлари кесими ва улар содир бўлиш жойлари бўйича гуруҳлаштириш; – харажатларни таннарх калькуляцияси моддалари ва шунга тегишли харажатлар сметаси моддалари бўйича гуруҳлаштириш; – билвосита харажатларни ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби объектлари бўйича дастлабки тақсимланиши; – молиявий, моддий ва меҳнат ресурсларини ишлаб чиқаришга сарфланишини ҳисобга олиш ва назорат қилиш [8].

А.Ш.Тошпулатовнинг фикрига кўра, фермер хўжаликлари фаолиятида харажатларни бошқариш тизими, ўз навбатида, уларнинг пайдо бўлиш нуқталари, қайси мақсадлар учун йўналтирилганлиги, харажат воситалари ҳамда бу харажатлар назоратини амалга оширишни ташкил этиш мақсадга мувофиқ [9].

Н.Б.Абдусаломованинг таъкидлашича, тадқиқот ишида биринчи гуруҳга корхона молиявий-хўжалик фаолиятини амалга оширувчи бизнес-жараёнлар турлари ёки хўжалик юритувчи субъектнинг барча таркибий бўлинмалари учун истеъмол қилинадиган ресурс турлари бўйича бюджетлар киради; иккинчи гуруҳ эса мол-мулк бюджети ва корхона мулкни шакллантириш манбалари бюджетини ўз ичига олади [10].

Биринчи гуруҳ олимларнинг позициясига таянади, унга кўра ташкилий тузилмага мувофиқ ташкил этилган битта масъулият маркази доирасида бир ёки бир нечта харажатлар марказлари ажратилиши мумкин.

Бизнес жараёнларига кўра, хўжалик юритувчи субъектнинг ташкилий тузилмасига мувофиқ масъулият марказлари ва харажатлар марказларини шакллантириш модели таклиф этилади.

Шу билан бирга, ташкилий тузилма деганда, хўжалик юритувчи субъектнинг ташкилий ҳужжатларида кўрсатилган таркибий бўлинмалар (бўлинмалар, бўлимлар) ва улар ўртасидаги алоқалар тушунилади.

М.Хаммер ва Ж.Чампи бизнес жараёнини “бир ёки бир неча турдаги ресурслар “киришда” қўлланиладиган турли фаолиятлар йиғиндиси деб таърифлайдилар ва бу фаолият натижасида истеъмолчи учун қимматли маҳсулот ҳисобланади” [11].

Т.Девенпортнинг қайд этишича, бизнес жараён шаклини олган ҳолда инновацион жараённинг асосий жиҳатига айланди, бу эса истиқболдаги инқилобий ўзгаришларни англатади. Жараённинг ўзи Т.Давенпорт томонидан вақт ва макон бўйича, белгиланган бошланиши ва охири ва аниқ белгиланган кириш ва натижаларга эга маҳсус тартибланган ишлар тўплами

сифатида ҳаракатлар тузилиши белгиланади [12].

Ericsson Сифат Институти ишидаги бизнес-жараён мантиқий боғланган, такрорланадиган ҳаракатлар занжири сифатида талқин этилади, бунинг натижасида ташкилотнинг ресурслари объектни (жисмоний ёки виртуал) қайта ишлаш учун ички ёки ташқи истеъмолчиларни қондириш учун натижалар ёки маҳсулотлардан фойдаланилади [13].

Маҳаллий ва хорижий олимларнинг фикр-мулоҳазалари асосида [14] бизнес-жараён деганда, корхонанинг узлуксиз ишлашини таъминлаш учун мантиқий боғлиқ, ажралмас, белгиланган бошланиши ва охирига эга ва ресурсларни тартибда истеъмол қилиш билан бирга келадиган фаолият турлари тўплами, истеъмолчи учун маҳсулот яратиш (хизмат кўрсатиш, ишларни бажариш) тушунилади.

В.А.Маняева нуқтаи назаридан бизнес жараёнлари икки гуруҳга бўлинади: асосий ва ёрдамчи.

Биринчи гуруҳга инновацион, инвестицион, операцион бизнес жараёнлари ва сотишдан кейинги хизмат кўрсатиш бизнес жараёнлари киради.

Иккинчи гуруҳга молиявий ва бухгалтерия ҳисоби, ахборот технологияларини бошқариш, ходимларни ривожлантириш ва бошқариш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш дастурларини амалга ошириш, ташқи алоқаларни бошқариш ва шу кабилар киради [14].

Тадқиқот методологияси. Масъулият марказлари ва бизнес жараёнларини аниқлаш – харажатлар ҳисобини услубий таъминлашнинг асосий таркибий қисмларининг моҳияти ва асослари бўйича мавжуд бўлган илмий тадқиқотларни ўрганиш, статистик маълумотлардан фойдаланиш ва иқтисодий жиҳатдан таққослаш ва таҳлил қилиш, мантиқий фикрлаш, илмий абстракциялаш, маълумотни гуруҳлаш, анализ ва синтез, индукция ва дедукция усулларидан кенг фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Машина-трактор паркиннинг ташкилий тузилмасига мос келадиган масъулият марказларини яратиш талаби қуйидаги сабабларга кўра юзага келади. Биринчидан, машина-трактор паркиннинг ҳар бир бўлинмасининг кўрсаткичлари тўғрисида маълумотни шакллантириш зарурати, шунингдек, бўлинма иш фаолиятини “мос ёзувлар” қиймати билан таққослаш қобилияти, сўнгра оғишларнинг сабабларини аниқлаш ва таҳлил қилиш. “Маълумотнома” қиймати бирликнинг энг самарали иш даври ёки ҳар бир бирликнинг максимал самарадорлигини иқтисодий жиҳатдан асосланган ҳисоб-китоблари бўлиши мумкин, улар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ички ва ташқи сабабларга кўра тўхтаб қолишнинг йўқлиги;
- техникаларнинг максимал ишлаб чиқариш қувватида ишлаши;
- юқори меҳнат унумдорлиги ва иш вақтининг ягона максимал иш ҳажмига эга бўлган ходимларнинг ишлаши.

Иккинчидан, машина-трактор парклари томонидан амалга ошириладиган (иш ва хизматлари) жараёнларни, операциялар комплексларини танлаш билан боғлиқ ишнинг юқори меҳнат зичлигининг олдини олиш, машина-трактор парк бўлинмалари ва масъулият марказларидан бирига бирлаштирилган ва кейинчалик белгиланган марказлар тўғрисида маълумот тўплаш.

Учинчидан, машина-трактор паркиннинг маълум бир масъулият марказининг иши учун жавобгар бўлган менежерни танлаш билан боғлиқ муаммоларнинг йўқлиги. Менежер бўлинма бошлиғи этиб тайинланади, бунинг учун кўрсатилган иш бевосита расмий вазифалар ҳисобланади.

Агар қарор қабул қилиш ваколатига эга бўлган менежер жавобгарлик марказлари томонидан қўшимча менежерлар тайинланмасдан, фақат бизнес-жараён томонидан тайинланган бўлса, қуйидаги муаммолар пайдо бўлиши мумкин:

- турли бўлимлар ходимларининг ўзаро ҳамкорлигини ташкил этиш ва ишини назорат қилишни таъминлашдаги қийинчилик;
- бўлинма ходимларининг тўғридан-тўғри бўлинма раҳбарига расмий бўйсунуши туфайли раҳбар ваколатларининг пасайишига олиб келадиган икки марта бўйсунуши;
- муайян жараёнлар учун жавобгарликни бошқа шахсга ўтказиш муносабати билан бўлинма ишига раҳбарнинг қизиқиши йўқлиги.

Масъулият марказлари томонидан бошқарув мақсадларида харажатларни ҳисобга олиш хусусиятлари 2-жадвалда келтирилган.

Жадвал маълумотларини таҳлил қилиб, ўрганиш мақсадларида қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи субъектлар фаолиятидаги роли ва бухгалтерия ҳисоби учун бизнес жараёнлари қуйидаги гуруҳларга бўлинади: асосий, ёрдамчи.

Асосий бизнес жараёнлари хўжалик юритувчи субъектнинг асосий фаолиятининг амалга оширилишини таъминлайди ва бундай фаолият натижаларига бевосита таъсир қилади. Бизнес жараёнларини қўллаб-қувватлаш асосий бизнес жараёнларига таъсир қилади, уларни амалга оширишда ёрдам беради. Бизнес жараёнларининг бундай гуруҳланиши ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларидаги ташкилотлар учун хосдир.

Машина-трактор паркида жорий ва стратегик бошқарув мақсадларида масъулият марказлари томонидан харажатлар ҳисобини ташкил этиш хусусиятлари

Баҳолаш мезони	Масъулият марказлари томонидан харажатларни ҳисобга олишнинг хусусиятлари	
	Жорий бошқарув мақсадлари учун	Стратегик бошқарув мақсадлари учун
Мақсад	Меъёрлардан четланишлар ва оғишлар учун масъул шахсларни аниқлаган ҳолда масъулият марказлари фаолиятининг харажатлари ва натижалари тўғрисидаги маълумотларни тўплаш, умумлаштириш, таҳлил қилиш	Масъулият марказлари фаолиятининг харажатлари ва натижалари тўғрисида раҳбарият учун стратегик устувор маълумотларни тўплаш, умумлаштириш, таҳлил қилиш, меъёрлардан четга чиқишлар ва шахслардаги айбдорларни аниқлаш ва стратегияга мувофиқ марказларнинг ишини баҳолаш
Бухгалтерия ҳисоби объектларини ўзгартириш	Минимал доимий ҳисоб объектлари (харажатлар, молиявий натижалар ва шу кабилар)	Тизимли равишда бухгалтерия ҳисоби объектлари стратегик мақсадлар билан белгиланади
Ҳисоблаш усуллари	Бухгалтерия ҳисобининг анъанавий усуллари	Замонавий усуллардан фойдаланган ҳолда анъанавий бухгалтерия усуллари (АБС, ҳаёт даври харажатлари ва шу кабилар)
Масъулият марказлари томонидан ишлаб чиқарилган кўрсаткичлар тури	Асосан молиявий кўрсаткичлар	Молиявий ва номолиявий кўрсаткичларни эквивалент баҳолаш
Баҳолаш омиллари	Масъулият марказлари ишига таъсир этувчи ички омилларни баҳолашга эътибор қаратиш	Масъулият марказлари ишига таъсир этувчи ҳам ички, ҳам ташқи омилларни баҳолаш
Қабул қилинган бошқарув қарорлари даражаси	Операцион, тактик бошқарув қарорлари	Стратегик бошқарув қарорлари

Манба: муаллиф томонидан тузилган.

Бизнес-жараёнларнинг таркибини илмий жиҳатдан ўрганиш бизнес жараёнлари субъектнинг стратегияси ва тактикаси билан чекланганлигини ва тегишли бизнесни стратегик ривожлантириш соҳасидаги давлат сиёсати элементларини, ҳуқуқий механизм билан таъминланмаган тармоқлар ёки иқтисодий фаолият турларини қамраб олмаслигини аниқлашга имкон берди. Бу субъект стратегияси ва давлат позициясидан саноатни ривожлантириш нуқтаи назари ўртасидаги номувофиқликка олиб келади.

Тадқиқотимизда кўрсатилган номуносивликни бартараф этиш учун бизнес-жараёнларни асосий ва қўллаб-қувватловчи стратегик йўналтирилган бизнес-жараёнлардан ажратиш таклиф этилади, улар бизнес-жараёнлар деб тушунилади, уларни амалга ошириш учун асос – субъект стратегияси ва олинган натижаларга кўра асосий ва ёрдамчи бизнес жараёнларини мослаштириш.

Таклиф этилаётган агробизнес жараёнлар гуруҳини қўллаб-қувватлаш учун қуйидаги далиллар келтирилган.

Биринчидан, биринчи икки гуруҳга нисбатан индивидуал стратегик йўналтирилган бизнес жараёнлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга, чунки улар хўжалик юритувчи субъектнинг қисқа, ўрта ва узоқ муддатли истиқболда ривожланиш йўналишларини белгилайди.

Иккинчидан, стратегик йўналтирилган бизнес жараёнлари хўжалик юритувчи субъектнинг қуйидаги соҳалардаги рақобатдош устунликларини шакллантиради: технология; маҳсулотлар/ишлар/хизматлар; ходимлар.

Учинчидан, стратегик йўналтирилган бизнес жараёнларининг йўқлиги хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг беқарорлашишига олиб келмайди, аммо бу унинг ривожланишининг турғунлиги учун зарур шарт-шароитларни яратади.

Тўртинчидан, индивидуал стратегик йўналтирилган бизнес-жараёнларни амалга ошириш муддати ҳам қисқа муддатли, ҳам узоқ муддатли табиат билан белгиланади, чунки у маълум бир даврда бошқарув олдида турган устувор мақсад ва вазифаларга боғлиқ. Давомийлик тамойили бундай бизнес жараёнларига тааллуқли эмас.

Ўрганилган тадқиқотга асосланиб, асосий бизнес жараёнларга қуйидагилар киради: етказиб бериш, ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш, ишларни бажариш, сотиш, сотишдан кейинги хизмат кўрсатиш. Хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарининг бизнес жараёнлари таркиби ишлаб чиқариш соҳаси корхоналарининг бизнес жараёнларидан тубдан фарқ қилади.

Бу қуйидаги хусусиятлар билан боғлиқ:

– бажарилган иш ва кўрсатилган агрохизматлар моддий ифодага эга эмас (ишлаб чиқа-

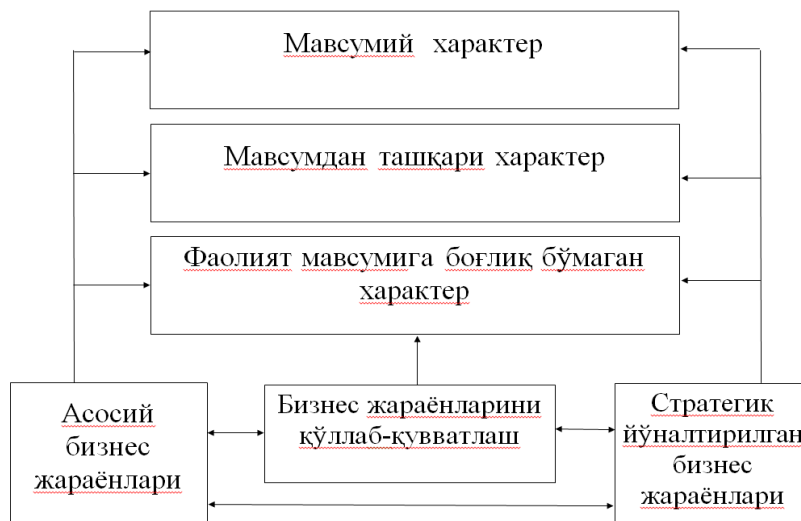
рилган активларни сақлаш ва сақлаш билан боғлиқ бизнес жараёнлари мавжуд эмас);

– агрохизматни истеъмол қилиш моменти уни тақдим этиш вақтига тўғри келади (“сотиш”, “сотишдан кейинги хизмат кўрсатиш” жараёнлари мавжуд эмас).

Корпоратив бошқарув, бухгалтерия ҳисоби (бухгалтерия ҳисоби, солиқ, анъанавий бошқарув, стратегик менежмент ва шу кабилар), назорат ва режалаштиришни қўллаб-қувватловчи бизнес жараёнлари сифатида киритиш мақсадга мувофиқ.

Қишлоқ хўжалиги ишлари мавзумий бўлганлиги учун стратегик йўналтирилган бизнес-жараёнларнинг бир қисми сифатида стратегик ривожланиш соҳасидаги давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири бўлган тадқиқот фаолияти ва хавфсизликни таъминлаш жараёнини ажратиш таклиф этилади.

Бизнес-жараёнларнинг ишлаши самардорлигининг омилларидан бири улар ўртасидаги тузилган боғланишлар ва мавсумийлик нуқтайи назаридан амалга ошириш характериدير (1-расм).

1-расм. Машина-трактор паркида бизнес жараёнлари ва уларни амалга ошириш табиати ўртасидаги муносабатлар

Манба: муаллиф томонидан тузилган.

Юқоридаги агробизнес жараёнлари ўртасидаги боғлиқлик диаграммаси уларнинг ўзаро боғлиқлигини таъкидлайди, бу бизнес жараёнларининг бир гуруҳини бошқасининг таъсири остида ўзгартиришни ўз ичига олади. Юқорида айтиб ўтилганидек, тадқиқот доирасидаги стратегик йўналтирилган бизнес-жараёнларнинг бир қисми сифатида “Тадқиқот фаолияти” бизнес жараёнини ажратиш таклиф этилади, унга қуйидагилар киреди:

– маркетинг тадқиқотлари (маҳсулотлар, агрохизматлар, бажарилган ишлар, активларнинг муайян турларига нисбатан амалга оширилади). Тадқиқот ишимизда биз Америка Маркетинг Ассоциацияси томонидан ишлаб чиқилган таърифта амал қиламиз, унга кўра “маркетинг – ғояни режалаштириш ва амалга ошириш, нархларни белгилаш, ғоялар, товар ва хизматларнинг мақсадларини қондирадиган алмашинув йўли билан шахслар ва ташкилотлар томонидан илгари суриш ва амалга ошириш жараёни” [15].

Шу сабабли маркетинг тадқиқотлари истеъмолчиларнинг хулқ-атвори ва афзалликларини (шу жумладан, потенциал), талаб ва таклифни, муқобил маҳсулотлар, ишлар, хизматлар

бозорлари, нархларни белгилаш, мижозлар эҳтиёжини қондириш, маҳсулотлар, ишларни реклама қилиш ва илгари суриш соҳасидаги тадқиқотларни ўз ичига олади.

Хизматлар айланма активларни сотиб олиш мақсадида бозор тадқиқотлари – атрофмуҳитни яхшилаш, фойдаланиладиган технологиялар, технологик жараёнларни ташкил этиш усуллари, шунингдек, бошқарув жараёнлари соҳасидаги тадқиқотларни ўз ичига олган илмий тадқиқотлар.

Логистика таъминоти ва маркетинг схемалари соҳасидаги тадқиқотларни қамраб олувчи логистика тадқиқотлари – ташқи муҳитнинг бошқа тадқиқотлари (хўжалик юритувчи субъектнинг хўжалик фаолиятини амалга ошириш мақсадида амалга оширилади).

Ташқи манфаатдор томонлар иқтисодий, сиёсий ва бошқа тенденцияларни ўрганишни қамраб олади.

“Тадқиқот” бизнес жараёни мақсадларга эришишни таъминлаш учун молиявий ва молиявий бўлмаган маълумотларни яратиш учун мўлжалланган.

Бундан ташқари тадқиқотимизда таклиф этилган машина-трактор паркида агробизнес жараёнлар тизимида стратегик йўналтирилган бизнес жараёнларнинг алоҳида йўналиши сифатида “Хавфсизликни таъминлаш” бизнес жараёнини ажратиш кўрсатиш таклиф этилади.

“Хавфсизликни таъминлаш” бизнес жараёни қуйидагиларни қамраб олиши керак:

– экологик хавфсизликни таъминлаш, бу экологик хавфсизликни таъминлаш бўйича профилактика чора-тадбирларини, атроф-муҳитга етказилган зарарни бартараф этиш чораларини, шунингдек, атроф-муҳитга етказилган зарардан кейин ресурсларни тиклаш чораларини кўришни назарда тутати – иқтисодий хавфсизликни таъминлаш, шу жумладан, иқтисодий хавфсизликни таъминлаш бўйича профилактика чора-тадбирларини, иқтисодий зарарни бартараф этиш чораларини, шунингдек, иқтисодий зарардан кейин ресурсларни тиклаш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш;

– меҳнатни муҳофаза қилишни, объектлар хавфсизлигини ва ходимларнинг соғлигини таъминлаш, меҳнатни муҳофаза қилиш, объектлар хавфсизлиги ва ходимларнинг соғлигини таъминлаш бўйича профилактика чора-тадбирларини амалга оширишни, объектлар ва ходимларнинг соғлиғига етказилган зарар оқибатларини бартараф этиш чораларини ўз ичига олади; шунингдек, зарар етказилганидан кейин ходимларнинг соғлиғи ва соғлигини тиклаш чоралари.

Хулоса ва таклифлар. Демак, қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи субъектлардан бири ҳисобланган, машина-трактор паркларида бизнес жараёнлари, масъулият марказлари, харажатлар марказлари учун харажатлар ҳисобини ташкил этиш ва юритиш мақсадида машина-трактор паркиннинг молиявий тузилмасини шакллантиришда қуйидаги кетма-кетликка риоя қилиш керак:

1. Машина-трактор парки хўжалик фаолиятининг хусусиятларига мос келадиган бизнес жараёнларини белгилаш.

2. Ушбу бизнес-жараёнларни амалга оширишни таъминлайдиган машина-трактор пар-

киннинг таркибий бўлинмаларининг (масъулият марказларининг) бизнес жараёнлари доирасида ажратиш.

3. Келиб чиқиш жойларининг масъулият марказлари доирасидаги алоҳида харажатлари.

Бизнес жараёнларига мувофиқ ажратилган масъулият марказлари томонидан бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш стратегик йўналтирилган жараёнлар самарадорлигини оширади, бизнес жараёнларини реинжиниринг қилиш учун замин яратади, шунингдек, бухгалтерия ҳисоби ва бошқарувида қўлланиладиган замонавий услуб ва воситалар билан интеграцияни таъминлайди.

Фикримизча, машина-трактор паркларида масъулият марказлари, тегишли таркибий бўлинмалар томонидан ўрганишда таклиф этилган харажатлар ҳисобини ташкил этиш бизнес-жараёнларнинг амалга оширилишини таъминлайди ва қуйидагилар учун асос яратади:

– харажатлар ҳисобини самарали ташкил этиш;

– бошқарув учун талаб қилинадиган харажатлар тўғрисидаги маълумотлар базасини шакллантириш;

– уларни кейинги бошқариш учун бизнес-жараёнларнинг харажатлари тўғрисида тегишли маълумотлар базасини шакллантириш;

– ҳар бирининг самарадорлигини баҳолаш мақсадида ташкилотнинг таркибий бўлинмалари харажатлари тўғрисида тегишли маълумотлар базасини шакллантириш;

– масъулият марказлари фаолияти самарадорлигини баҳолаш;

– масъулият марказлари ишини назорат қилиш самарадорлигини ошириш;

– масъулият маркази фаолияти натижасига ташқи ва ички омиллар таъсирини баҳолашда сабаб-оқибат муносабатларини ўрганиш.

Бундан ташқари машина-трактор паркиннинг бизнес жараёнлари доирасида ташкилий тузилмага мувофиқ масъулият марказларининг ажратилиши фаолият бўйича харажатларни ҳисобга олиш учун асос яратади.

Манба ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 1-сонли “Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот” номли БҲМС. Тасдиқланган: 26.07.1998 й. № 17-17/86. Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган: 14.08.1998 й. № 474.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори асосида тасдиқланган “Маҳсулот(ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги низом. Мазкур Низомга қуйидагиларга мувофиқ ўзгартиришлар киритилган: ЎЗР ВМ 17.02.2010 й. 22-сонли қарори.
3. Маслова О.Г. Система управленческого учета, отчетности и бюджетирования на сельскохозяйственных предприятиях: дис. ... док. экон. наук: 08.00.12. / Ольга Геннадьевна Маслова. – Орел, 2010. – 314 с.
4. Ивашкевич В.Б. Бухгалтерский управленческий учет. Учебник. / В.Б.Ивашкевич. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Магистр: Инфра-М, 2011. – 576 с.
5. Карпова Т.П. Управленческий учет [Текст]. Учебник для вузов. / Т.П.Карпова. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 351 с.

6. Вахрушина М.А. Бухгалтерский управленческий учет: учеб. для студентов вузов, обучающихся по экон. специальностям. / М.А.Вахрушина. 6-е изд., испр. – М.: Омега-Л, 2007. – 570 с.
7. Хасанов Б.А., Хошимов А.А. Бошқарув ҳисоби. Дарслик. – Т.: Янги нашр, 2011. 31- 38-бет.
8. Аликулов А.И. Пахта толасини ишлаб чиқариш ва тайёрлаш харажатлари ҳисоби ҳамда таҳлили методологиясини такомиллаштириш. 08.00.08 – «Бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит». Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Самарқанд, 2012. 39-бет.
9. Тоштулатов А.Ш. Уруғлик пахта-хонашеси этиштирувчи фермер хўжаликларида харажатлар ҳисобини такомиллаштириш. 08.00.08 - «Бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит». Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган автореферати. – Т., 2012. 17-бет.
10. Абдусаломова Н.Б. Бошқарув ҳисоби тизимида ички назорат ва бюджетлаштириш услубиятини такомиллаштириш. 08.00.08 – “Бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит”. Иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. – Т., 2019. – 28 бет.
11. Хаммер М. Реинженеринг корпорации: Манифест революции в бизнесе. Пер. с англ. / М.Хаммер, Дж.Чампи. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1997. – 332 с.
12. Davenport T.H. Process Innovation: reengineering work through information technology. / T.H.Davenport. – Boston, MA.: Harvard Business School Press, 1993.
13. Ericsson Quality Institute. Business Process Management. Ericsson, Gothenburg Sweden, 1993.
14. Маняева В.А. Методология управленческого учета расходов организации в системе стратегического контроллинга. Дис. д-ра экон. Наук.: 08.00.12. / Вера Александровна Маняева. – Самара, 2011. – 380 с.
15. Эванс Дж.Р. Маркетинг: пер. с англ. / Дж.Р.Эванс, Б.Берман. – М.: Сирин, 2002. – 308 с.

doi.org/10.55439/ECED/vol24 iss3/a22

МАМЛАКАТ ИҚТИСОДИЙ САЛОҲИЯТИНИ ОШИРИШДА ФРАНЧАЙЗИНГЛАР АҲАМИЯТИ

Нурматов Орифжон Толибжанович -
Фарғона политехника институти
Бухгалтерия ҳисоби ва аудит кафедраси

Аннотация. Мақолада франчайзингни мазмун-моҳияти, уни мамлакатда тадбиркорлик ривожланишига, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот, иш ва хизматлар рақобатбардошлигига ижобий таъсири, шартнома иштирокчиларини ҳуқуқ ва мажбуриятлари, бухгалтерия ҳисобида франшиза объектнинг капиталлаштирилиши, тан олиниши, бу билан боғлиқ иқтисодий жараёнларни бухгалтерия ёзувларида ҳамда молиявий ҳисоботларда акс эттириш масалалари ёритилган.

Таянч иборалар: франчайзинг, франшиза, франчайзер, франчайзи, роялти, пашуал тўлов, капиталлашув, товар номлари, брендлар, бухгалтерия ҳисоби, солиқ ҳисоби, молиявий ҳисобот.

РОЛЬ ФРАНШИЗ В УВЕЛИЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОТЕНЦИАЛ СТРАНА

Нурматов Орифжон Талибжанович -
Ферганский политехнический институт
Кафедра «Бухгалтерский учет и аудит»

Аннотация. В статье раскрыты сущность франчайзинга, его положительное влияние на развитие предпринимательства в стране, конкурентоспособность производимой продукции, работ и услуг, права и обязанности участников договора, капитализация и признание объекта франшизы в бухгалтерском учете, вопросы отражения связанных с ними хозяйственных процессов в бухгалтерском учете и финансовой отчетности.

Ключевые слова: франшиза, франчайзер, франчайзи, роялти, оплата наличными, капитализация, торговые марки, торговые марки, бухгалтерский учет, налоговый учет, финансовая отчетность.

THE ROLE OF FRANCHISES IN INCREASING THE ECONOMIC POTENTIAL OF THE COUNTRY.

Nurmatov Orifjon Talibzhanovich -
Fergana Polytechnic Institute
"Accounting and audit"

Abstract. The essence of franchising has been discovered in the state, its positive impact on the development of entrepreneurship in the country, the competitiveness of products, work and services, the rights and obligations of contract participants, capitalization and recognition of the franchise object in the accounting chart, requests to reflect the business processes associated with them in the accounting chart and financial reporting.

Keywords: franchise, franchise, franchisor, franchisee, royalty, cash payment, capitalization, trademarks, trademarks, accounting, tax accounting, financial reporting.